

Наталія Вербич

ПАУЗА В НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ

Важливе значення під час реалізації комунікативних стратегій промовця (незалежно від жанру його виступу та ступеня підготовленості тексту) мають суперсегментні одиниці, зокрема інтонація як важливий складник усного мовлення, його структурний компонент, носій семантичних значень, спосіб вияву і передання емоційно-експресивного характеру фрази, виразник функціонального навантаження тексту.

Головний інтонаційний засіб членування усного тексту — пауза. З одного боку, це перерва у звучанні, а з другого, — «компонент звукового сигналу, що, як і будь-який інший компонент плану вираження, є наслідком смислової функції мови» (Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. — К., 1985. — С. 87; далі — Багмут).

Ілюстративними для дослідження різновидів пауз та їхніх функціональних можливостей є наукові дискусії під час захисту дисертацій. Для таких виступів, крім ознак точності інформації, логічної послідовності викладу, переконливості аргументації, характерні розгорнений виклад, відсутність економії мовних засобів тощо.

В основу класифікацій пауз покладено їхні функціональні можливості (місце появи та виконувана функція) та власне акустичні параметри (тривалість та заповнення). Розрізняють кілька видів пауз: граматичні, семантичні, паузи гезитації.

Граматичні паузи (або синтаксичні, синтагматичні, єднально-розділові, делімітативні, логічні). Це сигнал межі різних частин тексту — фраз або синтагм. Місце такої паузи зумовлене фонетично (залежить від довжини мовленнєвого сегмента); синтаксично (зумовлене синтаксичною будовою фрази/синтагми), семантично (пов'язане із впливом змістового чинника на виокремлення певної групи слів). Головна функція граматичних пауз — розділово-з'єднувальна, тобто членування потоку мовлення на сегменти певної довжини з наступним їх поєднанням у єдине змістове ціле. Дослідники потрактовують паузи цього виду як семантично нейтральні,

оскільки вони не маркують частини усного тексту семантично або стилістично.

Граматичні паузи поділяють на реальні (темпоральні), фізичним корелятом яких є припинення звучання на деякий час та падіння рівня інтенсивності до нуля; та нереальні (не темпоральні), виражені різкою зміною частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу або стиком двох відносно самостійних за змістом словосполук без особливих акустичних показників (Цеплитис Л. К. *Анализ речевой интонации.* — Рига, 1974. — С. 67).

У працях, присвячених ораторському й сценічному мистецтву та виразному читанню, акцентовано увагу на проблемах появи й функціонування синтаксичних пауз. Зазвичай розрізняють обов'язкові (на синтаксичних швах) і вірогідні (зумовлені семантико-інтонаційною структурою висловлювання) паузи. Місця їх реалізації та тривалість пов'язують насамперед із синтаксичною будовою речення. Зокрема відзначають, що в кінці речення мають бути триваліші паузи, щоб зробити глибокий, але не надмірний вдих; менш тривалі — на синтагмах та розділових знаках всередині речення для непомітного, безшумного добору повітря (Коваль Г. П. *Методика читання.* — Т., 2008). Водночас відомо, що паузальне й пунктуаційне членування речення не завжди збігаються. Так, спостерігаємо невеликі паузи між групою підмета й групою присудка, на місці пропущених слів, після обставин (зазвичай зі значенням місця, часу, причини) і додатків, що стоять на початку речення тощо.

У заздалегідь підготовленому виступі, виголошеному з опорою на написаний текст, паузи здебільшого виконують розділову функцію — відокремлюють одні синтаксичні одиниці від інших, а різні типи пауз виражають характер зв'язку між одиницями тексту. Межі інтонаційного членування (і місця появи паузи) усередині речення часто збігаються з межами частин складного речення й синтаксично актантних груп усередині простого. І навпаки, паузи дуже рідко трапляються всередині таких груп. За нашими спостереженнями, граматичні паузи в читаних текстах переважають — 70% від усіх зафіксованих пауз.

Частотні граматичні (реальні й нереальні) паузи зумовлюють сприйняття інтонації мовлення як унормованої, правиль-

ної, чіткої, плавної. Г. Н. Іванова-Лук'янова, дослідивши ритміко-інтонаційну будову текстів різних жанрів на матеріалі російської мови, зазначає: «що більше в тексті реальних граматичних пауз, .. що ширше його нейтральне поле, то вища його нормативність і, навпаки, що менше в тексті стилістично нейтральних пауз, то більшою мірою виявляються в ньому різноманітні стильові й експресивно-модальні ознаки» (Іванова-Лук'янова Г. Н. Ритмико-интонационное строение текста. — М., 1990. — С. 178).

У спонтанному науковому мовленні, спрямованому на чіткість формулювання думки, логічність викладу, максимальне дотримання послідовності викладених аргументів, зафіксовано 56% граматичних пауз (з-поміж них 51% реальних, 5% нереальних). Як і в читаному тексті, у спонтанному виступі місця появи таких пауз передбачувані, оскільки перерви у звучанні здебільшого спостерігаємо на синтаксичних стиках фраз (Багмут, 198), проте відзначаємо й позиційну варіативність граматичних пауз. Зокрема, маркером уведення нової теми виступають у постпозиції до паузи (на початку нової синтагми) сурядні сполучники, десемантизовані елементи на зразок *от*, *ось*, *ну* та особові займенники, а в препозиції до паузи (в кінці попередньої синтагми) — підрядно-пояснювальний сполучник *що* або деякі інші сполучники. Так, наприклад, спостерігаємо паузальний шов після підрядного або сурядного сполучника (з одночасним його акцентним виділенням) на межі частин складного речення або виділення такого сполучника паузами з обох боків (при нормативній паузі перед таким сполучником)¹: *Я вважаю що / дисертація і / відгуки офіційних опонентів засвідчують те що / дисертація **відповідає** вимогам / які ставляться до такої роботи/; Сьогодні ми / сл /e/ слухаємо дисертацію про кримські говірки / і / дослідження це винятково актуальне оскільки | **вперше** | схарактеризовано й о охоплено регіон Криму / зокрема новостворені українські говірки //*.

¹ У прикладах використано такі символи: // — міжфразова пауза; / — граматична реальна пауза; /* — граматична нереальна пауза; | — семантична пауза; \ — незаповнена пауза гезитації; /e/ — заповнена пауза гезитації; півжирним шрифтом позначене акцентно виділене слово; а-а-а — нефонематичне подовження голосного або приголосного.

Наявність нереальних граматичних пауз (від 1 до 8 одиниць у текстах різних мовців) засвідчує певне деформування темпової однорідності текстів, адже більшість таких пауз виявлено в текстових сегментах, маркованих прискореним темпом вимовляння. Спостережено, що функціонування нереальних граматичних пауз пов'язане з акцентно-ритмічною організацією наукового мовлення, зокрема їх фіксуємо у місцях можливої появи нетипових для цього жанру неправильних акцентно-ритмічних фігур, що спричиняє вирівнювання складової динаміки фрази.

У науковому мовленні нереальна граматична пауза часто замінює вірогідну, але не реалізовану паузу з перервою у звучанні. У спонтанному мовленні немає чітких правил, які регламентують місце появи паузи та її тривалість, як у читаному тексті. Водночас типова під час читання довга міжфразова пауза (з абсолютною перервою у звучанні) або середня (рідше коротка) міжсинтагмова пауза, що відділяє вставні і вставлені конструкції, а також частини складного речення у спонтанному тексті представлені нереальними паузами: *У Крим у Криму не тільки в Криму | клубніка | вона є клубніка там тільки /* тобто полунця у нас /* це дуже літературний я так би мовити кажу що це ду \ високий літературний | рівень //*; *Діти вже пішли до школи тут і вже втратили /* дарма що вони до школи були ж ніби в тих рідинах / чую підбігає до мамі і каже не мамко як у них кажуть /* а кажуть ма тобто як у нас кажуть //*. Поява таких пауз сприяє чіткішій сегментації мовлення, полегшує сприйняття усного тексту.

Аналізуючи паузальне членування усного мовлення дослідники відзначають факт пропуску обов'язкових граматичних пауз. Таке явище актуальне для політичних виступів, коли промовець має обмежений час на представлення своїх думок й водночас прагне передати якомога більше інформації. У науковому виступі пропуск обов'язкової паузи виявлено у фонових сегментах тексту, де подано матеріал, який має другорядне значення щодо основної теми повідомлення: *Мене страшенно втішає те / що у Криму / там людина яка живе в Криму / а я там працював ви знаєте я знаю ту ситуацію яка там є ви знаєте на російське відділення ми не можемо набрати у Ялті так*

те саме і в Сімферополі говорять у раді так а на українське набираємо //. Тут пропуск обов'язкового паузального членування пов'язуємо з функціонально-структурними особливостями спонтанного мовлення.

Семантичні паузи (або неграматичні, психологічні, видільні, емоційні, емфатичні) здебільшого є засобом виокремлення найважливіших слів у тексті. Такі паузи багатозначні, а їхнє функціональне навантаження зумовлене і власне мовними чинниками (темою та жанром тексту, його лексико-граматичними особливостями), і позамовними (індивідуальними рисами мовця, мовленнєвою ситуацією тощо).

У спонтанному науковому виступі зафіксовано 15% семантичних пауз. При цьому більшість слів із логічним наголосом відокремлено паузальним членуванням.

Дещо відрізняється виокремлення значущих слів у текстах, виголошуваних чоловіками й жінками. Зокрема у мові чоловіків більшість семантичних пауз трапляються перед акцентно виділеним словом (32% випадків), що цілком закономірно, адже раптове мовчання привертає увагу слухачів до наступного сегмента мовлення: *...саме на цьому ґрунті / здійснено диференціацію матеріалу і це / насправду є | новим у сучасному мовознавстві //; І-і-і \ щодо | практичного його застосування то / певен що воно знайде / /e/ с-своє продовження логічне /*. Зазвичай мовець за допомогою таких пауз уповільнює мовлення, привертаючи увагу слухачів до важливої, на його думку, частини повідомлення.

Мовлення жінок вважають більш емоційним, що відображено, зокрема, в способах виокремлення важливих сегментів тексту. Жінки найчастіше вичленовують ключові лексеми за допомогою пауз з обох боків (32%), що підкреслює інтонаційно-змістову самостійність логічно виділеного компонента та передає емоційне напруження думок автора, а також наголошує на значущості такого слова в контексті не лише окремої фрази, а й більшого мовленнєвого сегмента: */ а от якось у висновковій частині не прозвучало / що відбувається коли поряд опиняються | представники /e/ носії різних говірок //; І от мене | два | клубніка заці /e/ зацікавила і / ще / те що у нас зараз оце кизил кизил /*.

У наукових виступах зафіксовано й чималу кількість поліфункціональних пауз (9%), які поєднують функцію граматичної й семантичної паузи, розмежовують синтагми й водночас є маркером виокремлення акцентно виділеного слова: / *я буду голосувати за те щоб / науковий ступінь **мала** | /сьогоднішня дослідниця /*; / *і гарно зреше зрежисерувала ваш керівник / от /* **материнська** основа / *ніби взаємодія / от /*.

Закономірне явище досліджуваного матеріалу — відсутність дикторських пауз (як-от виокремлення за допомогою паузального членування останнього слова фрази), оскільки цей вид пауз характерний для начитаних досвідченими дикторами текстів, а їхнє функціональне навантаження до певної міри зумовлене особливостями відтворення усного мовлення за допомогою технічних засобів. Спостережено лише виділення за допомогою паузи останнього слова фрази, якщо воно позначене логічним наголосом (таку паузу кваліфікуємо як семантичну, а не дикторську): / *ми тоді серйозно працювали з дисертацією з текстом з авторефератом / і-і-і шо я хочу сказати / * я своєї думки після того | **не поміняв** //*; / *В нашому селі з'явилося дванадцятьоро родин із Закарпаття / і от тепер / батьки їхні нарікають / шо наші діти уже **по-вашому** | **казкують** //*.

Твердження про первинність усного мовлення й водночас орієнтування під час його аналізу на правила та норми писемного тексту зумовило розуміння функціонування пауз **гезитації** (обдумування, вагання) як недоліку, вади усного мовлення. Проте чимало досліджень спонтанного (офіційного й неофіційного) мовлення спростовують цю думку. Нині загально-визнаним є погляд на паузи вагання як на закономірне, а то й обов'язкове явище в спонтанному тексті.

Паузу вагання розуміємо як зупинку під час вимовляння, пов'язану з тим, що мовець через певні обставини не може відразу продовжувати думку. Місце появи такої паузи у висловленні не прогнозоване; вона допомагає мовцеві точніше оформити й озвучити свої думки та відображає сумніви щодо вибору можливих мовних засобів. Лінгвісти зазначають, що без таких пауз текст сприймається як штучний, неприродний (Багмут).

Непідготовленість спонтанного мовлення зумовлює функціональне призначення пауз гезитації — це перерви під час

мовлення з метою пошуку наступної граматичної структури або слова, що відобразить предмет, реалію чи дію; планування висловлення, вдалого формулювання думки; відновлення якості мовлення — редагування фрази чи її частини, сказаної, на думку мовця, неправильно (це стосується різноманітних доповнень, виправлень, повторів) тощо.

За результатами експериментально-фонетичних досліджень паузального членування усного мовлення О. О. Александрова визначила можливі джерела виникнення пауз вагання. Це насамперед позамовні чинники ситуації спілкування, які поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні пов'язані з умовами реалізації комунікації (офіційною / неофіційною), підготовленістю / непідготовленістю повідомлення, темою (офіційною / неофіційною, звичною / незвичною), з темпоральним фактором, обмеженим / необмеженим у часі, кількістю мовців, формою спілкування (безпосередньою / опосередкованою), частотою зміни ролей. Суб'єктивні чинники можуть бути стабільними та змінними. Стабільні стосуються наявності в мовців спільної апперцепційної бази, знань про світ загального характеру, обізнаності щодо теми повідомлення, статі, віку, професійної та класової належності, освіти, темпераменту, розумових і мовленнєвих здібностей, уваги, пам'яті. До змінних чинників належать фізичний та емоційний стан людини, настрій, ставлення до предмета мовлення, стосунки між співрозмовниками (Александрова О. А. Речекоммуникативный статус паузы колебания. — Великий Новгород, 2004. — С. 54—55).

У проаналізованих спонтанних наукових виступах виявлено близько 20% пауз вагання. Багато з них трапляються на межі синтагм і дублюють розділову функцію граматичних пауз. Зазвичай у такому разі міжсинтагмовий шов позначено реальною граматичною паузою й заповненою паузою гезитації: *Ареал не незвичайний / |e/ стосовно / діалектологічного розширування оскільки уявлення про / кримський регіон асоціюється передовсім із його російськомовністю | / із його російською материзною //; Є-є-є |e/ для певних слів / |e/ ми можемо встановити такі | ранги | літературності наближення //.*

Сигналом переформулювання думки або виправлення неточностей в узгодженні слів у фразі часто є поява заповненої

паузи вагання та наступної паузи із перервою у звучанні: *Сьогоднішня /e/ або /e/ / дисертантка сьогодні **заперече** цю вже усталену й утрадиційнену / і за на міркування декого окласичнену думку / і | **руйнує** її /; / І мені подобається що от /e/ / як поширюються оці | **назви** /; / тут видно що тут і у висновках /e/ що ця робота / от /e // механізм наш мовний структурний / мовний / як лексичні варіанти залежать від фонетичних варіантів / . Такі паузи є сигналом зміни мовленнєвої тактики, коли висловлене або ще не висловлене до кінця оратор під час говоріння перебудовує, змінює, корегує відповідно до зміни комунікативної інтенції — вимовляти / не вимовляти задумане або сплановане раніше чи взагалі сказати щось нове, що чіткіше, виразніше передасть думку.*

У разі пошуку найбільш вдалого слова зазвичай спостерігаємо заповнену паузу вагання (переважно звуком [e]): *// А от цікаво все таки мені здається було б аби увиразнити це / оцю **міждіалектну** / між /e/ говіркову взаємодію / ви ка[же]те є і / середньонадніпряньські є поліські є / /e/ ці /м-м/ із буковинські наддністрянські / а от якось у висновковій частині не прозвучало / що відбувається коли поряд опиняються | **представники** /e/ носії різних говірок //.*

Відзначаємо також функцію паузи вагання як змістове виділення синтагми, що містить ключове слово: */ а чи не є там питома українських значить / /e/ **діалектів** / /e/ де українці проживали здавна-а /e/; //e/ тут і правильно сформульовано / /e/ **актуальність** теми тому що / зараз звертають особливу увагу от / на експертній раді / . Таким чином, пауза гезитації є і знаком суб'єктивного розуміння значущості інформації.*

У науковому мовленні зафіксовано такий вияв паузи вагання як асемантичне подовження голосного (рідше — приголосного) у пре- або постпозиції до паузи гезитації (частіше незаповненої, хоча траплялися й поодинокі випадки заповнених пауз): *І-і-і \ що до | **практичного** його застосування то / певен що воно знайде / /e/ с-своє продовження логічне /; Є-є-є /e/ для певних слів / /e/ ми можемо встановити такі | **ранги** | літературності наближення //.*

Наявність пауз гезитації під час читання наукових доповідей спричиняє порушення логіко-семантичних зв'язків у тексті

та дратує слухачів, не дає змоги зосередити увагу на змісті почутого й, відповідно, може зумовити несприйняття таких повідомлень. Слуховий аналіз спонтанного наукового мовлення дає змогу стверджувати, що паузи вагання (попри значну їхню кількість у текстах) не деформують інтонаційну організацію тексту і не спричиняють негативне сприйняття виступу. Отже, для проаналізованого жанру паузи коливання — природне явище.

Використання в науковому мовленні пауз різних видів, що мають специфічне функціональне навантаження почасти увиразнює виступ, дає змогу слухачам краще зрозуміти та усвідомити почуте.